

Rafał Eysymontt

 <https://orcid.org/0000-0002-6308-5182>

Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Wrocławski

Bariery naturalne i antropogeniczne w rozwoju przestrzennym miasta średniowiecznego i nowożytnego na Śląsku Analiza kartograficzna*

Mury miejskie to dla rozwoju średniowiecznego i nowożytnego miasta bariera zdecydowanie najczytelniejsza. Zadać sobie należy jednak pytanie, jakie były naturalne uwarunkowania ich przebiegu (np. bieg rzek, ukształtowanie terenu), również w tych przypadkach, gdy – jak we Wrocławiu – po kilkudziesięciu latach od powstania ich pierwszego pierścienia następowało rozszerzenie zamkniętego nimi obszaru. Określić też warto bariery antropogeniczne – sąsiedztwo intensywnie użytkowanych obszarów rolnych lub lokowanych już wcześniej wsi. Stwierdzić także trzeba na wstępie, że analizując przebieg granic ośrodków miejskich, posługujemy się często źródłowymi materiałami późniejszymi niż sam proces wytyczania granic założenia miejskiego. Dotyczy to w największym stopniu historycznej kartografii. Rozważania niniejsze, co należy zaznaczyć, odnoszą się do tworu urbanistycznego, jakim jest samo miasto w sensie obszaru zurbanizowanego, a nie tworu prawno-terytorialnego, jakim jest miasto razem z jego rolnym uposażeniem.

* Tekst został wygłoszony podczas VII Kongresu Mediewistów Polskich, który odbył się w dniach 21–23 września 2022 roku na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach.

Woda

W przypadku **Wrocławia** uwarunkowania jego historycznych granic obrazują z jednej strony dwunasto- i trzynastowieczne dokumenty, w których mowa o podmiejskich wsiach, a z drugiej strony historyczna kartografia.

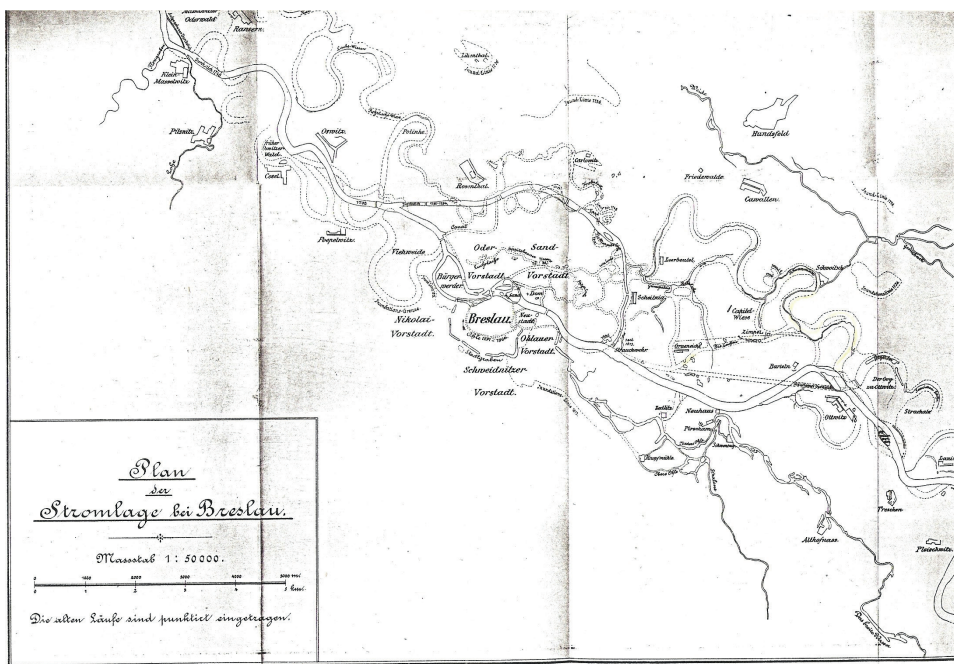
II. 1. Wrocław. Plan aksonometryczno-perspektywiczny, 1562, *Contrafactur der Stadt Breslau*, Barthel Weiner (ojciec i syn), Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 5855-A

W niniejszym tekście skupię się na tym drugim źródle, mając jednak świadomość, że rekonstruowanie przestrzeni miasta średniowiecznego na podstawie planów i map nowożytnych może prowadzić często na manowce. Najstarszy plan widokowy Wrocławia, nowożytny, pochodzi już z 1562 roku¹ (il. 1). Ukazuje on jednak również naturalne ograniczenia ważne dla miasta średniowiecznego: po stronie północnej są to liczne rozlewiska i meandry Odry, od wschodu rzeki Oławy, od południa zaś niezwykle urodzajne czarnoziemy, sprawiające, że jeszcze w XVIII wieku znajdowały się tu liczne wioski ogrodników². Wodne granice późnośredniowiecznego Wrocławia (obejmującego już obszar Nowego Miasta z 1263 roku i poszerzenia zasięgu murów z początku XIV wieku) – rozlewiska płynącej na wschód miasta rzeki Oławy – wspomina już w 1512 roku Bartłomiej Stein: „O nowym mieście [...] to miejsce jest dobrze zabezpieczone, ponieważ Oława – zwykle dająca się przejść w bród – tworzy tutaj rozlewiska, do których wpływa także woda z Odry, rozlewiska te wydłużają się w fosę”. O północnej odnodze Odry, opływającej usytuowaną poza średniowiecznymi murami wyspę katedralną, kronikarz pisał: „Rzeka stanowi bardzo silne, naturalne obwarowanie tej części miasta, pełnej wspinających budynków [...]” (il. 2)³.

¹ Wrocław. Plan aksonometryczno-perspektywiczny, 1562, *Contrafactur der Stadt Bresslau*, Barthel Weiner (ojciec i syn), Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 5855-A.

² Na temat najstarszych przedstawień Wrocławia zob. R. Eysymontt, *The Representation of Selected Silesian Cities in the 15th–17th Centuries*, Zap. Hist. 2018, 83, 4, s. 49–73. Podmiejskie wsie w obecnym obszarze administracyjnym miasta scharakteryzowane zostały w zeszycie *Atlasu historycznego miast polskich* poświęconym Wrocławowi – por. M. Młynarska-Kaletynowa, ilustracja: *Osadnictwo okolic Wrocławia w XII–XIII w. na podst. źródeł pisanych i toponomastycznych*; D. Adamska, *Podwrocławskie wsie, folwarki i majtki o metryce średniowiecznej (ob. W granicach administracyjnych miasta Wrocławia)*; Taż, R. Eysymontt, *Otoczenie wiejskie Wrocławia do XIX wieku*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 13: *Wrocław*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 3, 23–29, 30–35. Tam dalsza literatura. Temat omówiony został również wcześniej: R. Eysymontt, *Otoczenie wiejskie Wrocławia w okresie późnego średniowiecza i w okresie nowożytnym – wybrane aspekty*, w: *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, red. J. Kolenda i in., Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2013, s. 397–412.

³ *Bartłomieja Steina renesansowe opisanie Wrocławia. Die Beschreibung der Stadt Breslau der Renaissancezeit durch Bartholomeus Stein*, red. R. Żerelik, Arboretum, Wrocław 1995, s. 26, 30.

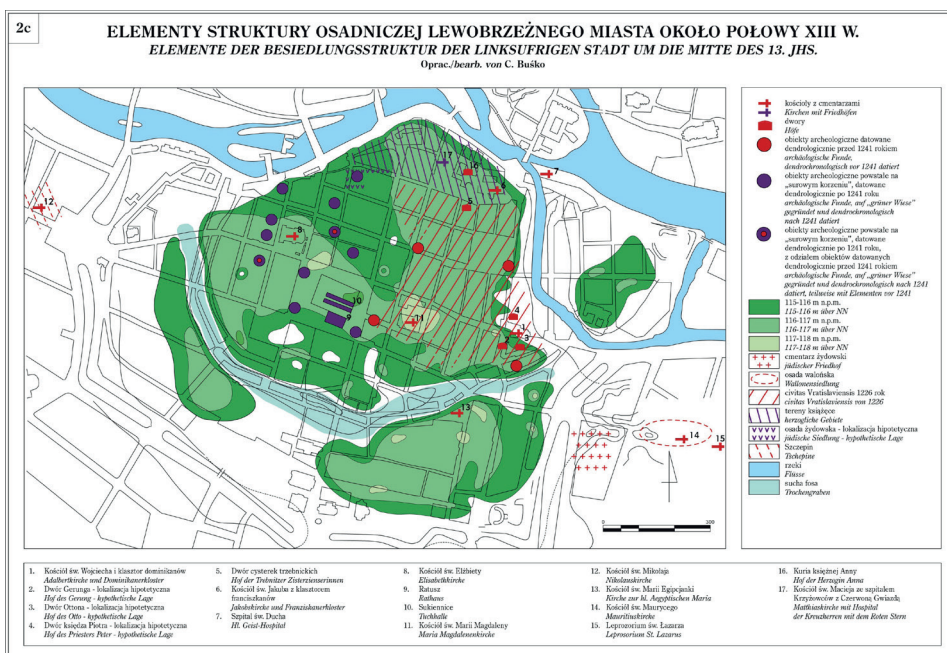

II. 2. Wrocław. R. Leonhard, Bieg Odry ok. 1500 r., za: *Der Stromlauf der mittleren Oder. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde*, Breslau 1893

Takie spojrzenie szesnastowiecznego dziejopisa potwierdzają wyniki nowszych badań. Usytuowanie miasta lokacyjnego, zgodne z teorią Jerzego Rozpędowskiego (o granicach sięgających późniejszej fosy zewnętrznej), było warunkowane wyniesioną ziemną terasą o wymiarach 1200 x 800 m, otoczoną naturalnym biegiem owej Oławy (il. 3). Według badacza był to obszar pierwszej lokacji, dopiero po najeździe mongolskim w 1241 roku ograniczonej do murów wewnętrznych, co potwierdzać mają wyniki badań geomorfologicznych⁴. Terasa ta widoczna jest zarówno na historycznych, bo pochodzących jeszcze z końca XIX wieku, nowszych rekonstrukcjach, jak i historycznych planach miasta⁵.

⁴ Rozpędowski pisze, że według badań geomorfologicznych do przeprowadzenia fosy zewnętrznej wykorzystano linię depresji powodziowej. Por. J. Rozpędowski, *Wrocław pierwszej lokacji*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka do roku 1945*, red. J. Rozpędowski, Oficyna Wydawnicza PW, Wrocław 1995, s. 42, przyp. 35. Autor powołuje się na badania Henryka Chmala, Ireny Czerwińskiej, Janusza Czerwińskiego, Andrzeja Tkaczyka – zob. Ciż, *Geologiczno-geomorfologiczna charakterystyka rejonu prac archeologicznych na placu Dominikańskim*, „Silesia Antiqua” 1993, 35, s. 382–400, il. 4, 5. Podobną redukcję pierwszego obszaru lokacji widział również Olgierd Czerner – por. Tenże, *Rynek Wrocławski*, Wrocław 1976, s. 17 i 21.

⁵ R. Leonhard, *Der Stromlauf der mittleren Oder. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde*, Breslau 1893, plansza nr II: Die Stromlage bei Breslau c. 1500; plansza nr III: Die Stromlage bei Breslau c. 1740; plansza: Plan der Stromlage bei Breslau, skala

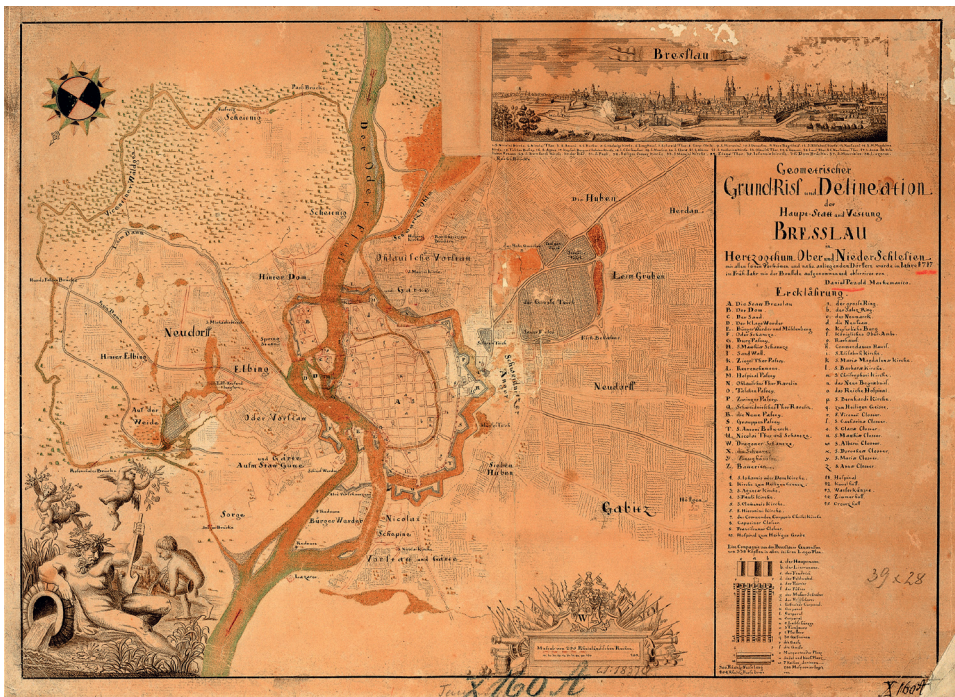
II. 3. Wrocław. Ukształtowanie terenu centrum historycznego miasta, R. Busko, J. Piekalski, oprac. kart. J. Połamarczuk, plansza: Wrocław około połowy XIII wieku, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, współpraca R. Eysymontt, Wydawnictwo VIA NOVA, Wrocław 2001; z. 13: *Wrocław*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017

Płaskowyż z najwyższym punktem usytuowanym na północ od kościoła Marii Magdaleny opadał o ok. 3 m na północ w stronę ulicy Grodzkiej oraz koryta Odry i ok. 2,2 m od placu Solnego do fosy wewnętrznej⁶. Jak wynika z badań archeologicznych, jeszcze w średniowieczu podczas budowy zachodniej bramy murów zewnętrznych – Bramy Mikołajskiej – wykorzystywano różnicę wysokości między terasą Starego Miasta (wyniesioną 5–7 m ponad poziom rzeki) a terenem na zewnątrz fortyfikacji (wyniesionym 2–3 m nad jej poziom).

1:50 000, R. Busko, J. Piekalski, oprac. kart. J. Połamarczuk; plansza: Wrocław około 1200 roku, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, współpraca R. Eysymontt, Wydawnictwo VIA NOVA, Wrocław 2001; *Atlas historyczny miast polskich...*, z. 13; Wrocław. Pomiarowy plan miasta i okolic, 1717, *Geometrischer Grund-Riss und Delineation der Haupt-Stadt und Vestung Bresslau in Herzogthum Ober und Nieder Schlesien mit allen seinen Vorstädten und nahe anliegenden Dörffern wurde im Jahre 1717 im Frühjahr mit Boussole, aufgenommen und observiret von Daniel Pezold*, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, S Kart X 20644.

⁶ R. Stein, *Die Siedlungsgeschichte Breslaus bis 1263 vom Stadtplan beurteulet*, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau“ 1935, 1, s. 53–54.

Północny nurt Odry był we Wrocławiu niezmienny od średniowiecza, co z kolei wynikało z wyniesienia 2–3 m ponad poziom rzeki usytuowanych na północ od obszaru staromiejskiego Wyspy Tumskiej i Piaskowej. Wyniesienie lewego, południowego brzegu rzeki (5–7 m ponad nurt) było zresztą być może powodem ulokowania tam wrocławskiego osadnictwa. Mimo częstych powodzi teren ten nie uległ nigdy w notowanym w źródłach czasie zalewowi⁷ (il. 4). Śladem przebiegu wód bezpośrednio na południe od murów zewnętrznych miasta były natomiast zachowane jeszcze w okresie nowożytnym stawy – np. Staw Mysi, widoczny chociażby na panoramie miasta Daniela Datschitzkiego z 1667 roku⁸.

II. 4. Wrocław. Pomiarowy plan miasta i okolic, 1717, *Geometrischer Grund-Riss und Delineation der Haupt-Stadt und Vestung Bresslau in Herzogthum Ober und Nieder Schlesien mit allen seinen Vorstädten und nahe anliegenden Dörffern wurde im Jahre 1717 im Frühjahr mit Boussole, aufgenommen und observiret von Daniel Pezold, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, S Kart X 20644*

⁷ Najwięcej na ten temat: J. Badura, *Geomorfologiczne uwarunkowania lokalizacji lewo-brzeżnego osadnictwa*, w: „Wratislavia Antiqua”, t. 11: *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, Wrocław 2010, s. 15–45. Na temat przemian nurtów Odry i Oławy we Wrocławiu ostatnio: R. Eysymontt, *Naturalne uwarunkowania rozwoju miasta – wody*, w: *Atlas historyczny miast polskich...*, z. 13, s. 11–13.

⁸ *BRESLAU – WROCLAW 1668. Eine wieder entdeckte Stadtansicht*, komentarz A. Marsch, R. Eysymontt, Verlag Gunter Oettel, Görlitz–Zittau 2005.

Są na Śląsku ośrodki miejskie, w których rzeka zdeterminowała plan średniowiecznego założenia. Tu może jednym z lepszych przykładów jest **Bytom Odrzański** z „dzwonowatą” formą założenia, o prosto prowadzonej granicy północnej, wyznaczonej wzdłuż skarpy nadodrzańskiego brzegu⁹ (il. 5). W 1289 roku poświadczona jest *civitas Buthum*¹⁰. Lokacja nastąpiła jednak z pewnością wcześniej, za czasów księcia Konrada I głogowskiego (1249–1273/1274)¹¹. Lokalny szlak przekraczał obok Bytomia Odrę i prowadził do Przemętu¹².

II. 5. Bytom Odrzański. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges-
Carte von Schlesien*, 1753, fragment strony tytułowej tomu 4, Staatsbibliothek zu Berlin,
Kartenabteilung, sygn.: 1, 2° Kart N 15060/4

Ważne dla miasta było także funkcjonowanie ruchu handlowego na Odrze (komorę celną w Bytomiu wymienia się w 1375 roku obok komory odrzańskiej

⁹ Bytom Odrzański. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges-
Carte von Schlesien*, 1753, fragment strony tytułowej tomu 4, Staatsbibliothek zu Berlin, Kar-
tenabteilung, sygn.: 1, 2° Kart N 15060/4.

¹⁰ SUB, t. 6, nr 367, s. 289.

¹¹ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Ślą-
ska na tle urbanistyki europejskiej*, Via Nova, Wrocław 2009, s. 270.

¹² B. Tuchołka, *Bytom, Bytom Odrzański*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem
miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą, województwo zielonogórskie*, red. Z. Kaczmarczyk,
A. Wędzki, t. 2, Zielona Góra 1970, s. 126.

w Ścinawie, Głogowie i Krośnie). Rynek założenia oddalony jest o zaledwie blok zabudowy od nadodrzańskiej skarpy, od strony przeciwnej mamy 3 bloki zabudowy i prowadzone promieniście od centrum drogi przedmieść. Zewnętrzny, „dzwonowaty” zarys tego małego miasta przypomina niektóre największe miasta średniowiecznej Europy – położone nad rzekami Ren i Dunaj oraz mające u swoich początków założenia antyczne Kolonię i Regensburg (Ratyzbonę). Trudno tu oczywiście dostrzec jakiegokolwiek związku genetyczne. Warto jednak podkreślić identyczny dla tych miast zupełnie różnej wielkości efekt oddziaływania podobnych uwarunkowań. Podobieństwo to wskazuje na uniwersalność takiej formy dla miast nadrzecznych, niezależnie od ich skali.

Jeszcze bardziej związane z przebiegiem wód położenie prezentuje **Krosno Odrzańskie**, od północy ograniczone biegiem Odry, a od zachodu jej lewym dopływem, Bobrem. Lokacja miasta przeprowadzona została na prawym, przeciwnym do grodu brzegu Bobru, na miejscu wcześniejszej osady targowej. Miasto powstało przed 1232 rokiem¹³. Według niektórych autorów nadanie praw Krosnu miało nastąpić nawet już w 1217 roku¹⁴. W 1249 roku wymienia się „civitem et castrum et terram ad Croznam”¹⁵. Związek późniejszego miasta z Odrą potwierdzają jednak dużo wcześniejsze zapisy historycznych kronik, gdzie mowa jest o przeprawie obok grodu w Krośnie podczas wyprawy cesarza Henryka II w roku 1005¹⁶. Układ funkcjonalno-przestrzenny miasta wiąże się z południkowo prowadzoną drogą, biegnącą obok szpitala św. Jerzego i dalej na północ w stronę przeprawy na Odrze, będącą odcinkiem szlaku łączącego Łużycę z Poznaniem¹⁷. O kompozycyjnym znaczeniu tego szlaku świadczy również fakt, że poprowadzony został on od strony południowej w sam środek południowej pierzei rynku. Z powodów strategicznych powstały jeszcze pewnie przed lokacją układ komunikacyjno-przestrzenny w skraj północnym miasta ujęty został w ramy grodu (funkcjonującego do końca XII wieku) po stronie wschodniej i zamku (powstałego na przełomie XII i XIII wieku) po stronie zachodniej¹⁸. Zamek książęcy wykracza poza zarys całego założenia i został mocno przebudowany w okresie nowożytnym¹⁹. Naturalne bariery zostały więc tu uzupełnione o bariery stworzone przez człowieka. Za granicę

¹³ SUB, t. 2, nr 19, s. 10. W dokumencie tym, dotyczącym donacji przez Henryka I dla klasztoru w Lubiążu i Trzebnicy, wymienia się *cives Croznenses*.

¹⁴ J. Muszyński, *Krosno Odrzańskie*, w: *Studia nad początkami...*, s. 254.

¹⁵ LBS, t. 1, s. 115.

¹⁶ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 118.

¹⁷ R. Eysymontt, *Kod genetyczny...*, s. 351.

¹⁸ J. Muszyński, *Krosno Odrzańskie. Przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa–Poznań 1972, s. 50–55; K. Garbacz, *Gród i zamek – przyczynek do poznania najstarszych dziejów Krosna Odrzańskiego*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2014, 11, s. 143–154.

¹⁹ W. Jung et al., *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, Berlin 1921, s. 70.

naturalno-antropogeniczną uznać też należy rów *Stadt Graben* – oznaczony na planie *Urmesstischblatt* z roku 1844²⁰ (il. 6).

Il. 6. Krosno Odrzańskie. Fragment mapy topograficznej, *Urmesstischblatt*, 1844, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2188

Czasami domniemaną barierę rozwoju miasta stanowi ciek wodny dziś niewidoczny. Tak jest w wypadku analizowanego przez Tadeusza Kozaczewskiego układu przestrzennego **Środy Śląskiej** w jej starszej, wrzecionowatej formie. W dokumencie z 1228 roku pisano o prawach wsi targowej Nowy Targ²¹. W 1229 roku reprezentantami owej społeczności byli sołtys Henryk i wójt Bero²². Początkowo osada otrzymała prawo flamandzkie, czego dowodem jest podmiejska wieś *Flemingi Villa – Flämischdorf* – obecnie Bielany, wzmiankowane od 1289 roku²³. Jednak już w 1235 roku książę wprowadził w rządzącym się miasteczku lepiej przystosowaną dla tego typu osadnictwa odmianę prawa magdeburskiego z Halle²⁴. Według Tadeusza Kozaczewskiego wrzecionowate osiedle ograniczone było od południa ulicą Białoskórniczą, biegnącą w obniżeniu, po linii dawnego strumienia²⁵. To sprawiło, że bloki zabudowy po stronie północnej miałyby głębokość 520 stóp, a po stronie południowej połowę tej głębokości – 260 stóp. Koncepcja wąskich i głębokich działek, których

²⁰ Krosno Odrzańskie. Fragment mapy topograficznej, *Urmesstischblatt*, 1844, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2188.

²¹ SUB, t. 1, nr 297.

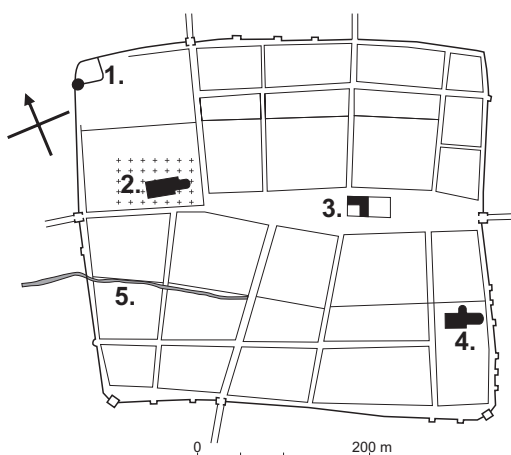
²² Tamże, nr 305.

²³ SUB, t. 5, nr 418.

²⁴ SUB, t. 2, nr 104.

²⁵ T. Kozaczewski, *Z zagadnień urbanistycznych Środy Śląskiej*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” 1962, 7, 4, s. 331–349; Tenże, *Środa Śląska*, Wrocław 1965, s. 14, 15. Strumień widoczny na ilustracji na s. 28.

jeden z frontów zwracałby się w stronę pól, dała asumpt do wysunięcia przez T. Kozaczewskiego koncepcji „Agromiasta”²⁶. Teza ta nie spotkała się z akceptacją Janusza Pudełki, który uważał miasto za jednofazowe i od początku sięgające na południu do linii obecnych, pochodzących już z XIV wieku murów, przypisując zagospodarowanie obniżonego nadrzecznego obszaru wzmiankowanym w procesie zakładania miasta Flamandom²⁷. Bariera w postaci nadwodnego obniżenia, stanowiącego według Kozaczewskiego południową granicę osiedla, nie została również potwierdzona archeologicznie (il. 7).

Il. 7. Środa Śląska, strumień oznaczony na linii ulicy Białoskórniczej, rys. M. Siehankiewicz na podstawie: T. Kozaczewski, *Środa Śląska*, Wrocław 1965, s. 28. Oznaczenia: 1. Zamek; 2. Kościół parafialny; 3. Ratusz; 4. Kościół i klasztor franciszkanów; 5. Ciek wodny

Już na przełomie XIII i XIV wieku była pokonywana, strumień zaorywano, a jego miejsce zajęła wkrótce drewniana zabudowa²⁸. Granice pierwotnego, wrzecionowatego założenia, ograniczonego od południa ciekami wodnymi, nie warunkowały także przebiegu późniejszych murów miejskich, które objęły ob-

²⁶ T. Kozaczewski, *Z zagadnień urbanistycznych...*, s. 347, 348; Tenże, *Środa Śląska...*, s. 18.

²⁷ J. Pudełko, *W sprawie Środy Śląskiej. Uwagi na marginesie pracy T. Kozaczewskiego*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” 1963, 8, 3–4, s. 268, ryc. 3, s. 270. O osadnictwie flamandzkim w Środzie Śląskiej: H. Münch, *Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1960, 5, 3, s. 364.

²⁸ M. Goliński, *Średniowiecze*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. M. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 2: *Środa Śląska*, oprac. R. Eysymontt i M. Goliński przy współpracy M. Młynarskiej-Kaletynowej i W. Ziółkowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, s. 9. Autor cytuje wyniki badań archeologicznych m.in.: L. Berduła, J. Czajka, *Interwencyjne badania wykopaliskowe przy ulicy Kościuszki w Środzie Śląskiej w roku 1989*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, 33, s. 113–115.

szar o zarysie zbliżonym do prostokąta o dłuższej osi zorientowanej równoleżnikowo. W 1283 roku wspomniano bramy miejskie jako miejsce poboru myta (nie jest jasne, gdzie były one usytuowane), a najstarsze relikty murów miejskich po północnej stronie miasta datowane mogą być na przełom XIII i XIV wieku, choć pierwsza wzmianka o wznoszeniu murów przez Jana Luksemburskiego, króla czeskiego, pochodzi z 1341 roku²⁹.

Plan **Wołowa** z Atlasu Wredego z połowy XVIII wieku pokazuje doskonale, na ile wzmiankowane we wczesnych i w nowożytnych opisach stawy oraz mokradła warunkowały kształt i granice średniowiecznego miasta³⁰. Woda docierała do jego murów zarówno od północy, jak i od południa. O mieście otoczonym wodami pisał w roku 1689 Friderico Lucae³¹. W 1726 roku wschodnie przedmieście (Wrocławskie) leżało przy kamiennej grobli stawu zamkowego i nosiło nazwę „Steindamm” – to tutaj według kronikarza znajdowały się liczne młyny³² (il. 8). Woda ograniczała rozwój miasta jeszcze w 1826 roku, kiedy rządowy radca budowlany Frenzel wykluczał jako przeznaczone pod zabudowę tereny dawnego stawu zamkowego bezpośrednio przylegające do obszaru staromiejskiego³³.

II. 8. Wołów. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges- Carte von Schlesien*, 1753, fragment strony tytułowej tomu 5, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 2° Kart N 15060/5

²⁹ M. Goliński, *Średniowiecze...*, s. 10. Datowanie muru wynika z zachowanych jego fragmentów wzniesionych w wątku wendyjskim. Zob. K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 1: *Fürstenthum Breslau. Kreise Breslau, Neumarkt, Namslau*, Breslau 1940, s. 68–73; T. Kozaczewski, *Środa Śląska...*, s. 22, 50.

³⁰ Wołów. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges- Carte von Schlesien*, 1753, fragment strony tytułowej tomu 5, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 2° Kart N 15060/5.

³¹ F. Lucae, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder- Schlesien*, Franckfurt am Main 1689, s. 1161.

³² J.G. Köllner, *Wolaviographia oder accurate Beschreibung der Stadt Wohlaw in Schlesien*, Jauer–Budissin 1826–1828, s. 160.

³³ R. Eysymontt, *Urbanistyka, architektura, sztuka*, w: *Wołów. Historia miasta*, red. E. Czapiewski, R. Nowakowski, Chronicon, Wrocław 2019, s. 272.

Innym przykładem wodnej granicy miasta pozbawionego zewnętrznych fortyfikacji jest **Milicz**. Jako miasto Milicz wspomniany został po raz pierwszy w 1323 roku, przy okazji porozumienia między książętami oleśnickimi Bolesławem i Konradem, gdzie po raz pierwszy został określony terminem *oppidum*, co sugeruje jego zamknięty przestrzennie charakter³⁴. Założenie przestrzenne obecnego historycznego centrum miasta stanowi przykład planu, którego cechą charakterystyczną jest obły kształt zewnętrzny założenia, w tym przypadku dodatkowo podkreślony przez otaczające Milicz od północy zakole Baryczy i obiegającą centrum od południowego zachodu Młynówkę – dawne ramię Baryczy zwane *Grande*. Ciek ten był zapewne naturalnym, wtórnie uregulowanym połączeniem pomiędzy rozlewiskami Baryczy, leżącymi na wschód od miasta, a głównym nurtem rzeki. Wielki Staw (*Bader Teich*), usytuowany bezpośrednio na wschód od Milicza, praktycznie uniemożliwiał powstanie jakichkolwiek elementów miejskiego zagospodarowania. Jak wynika z porównania dwóch planów miasta – z ok. 1800 roku i z lat 20. XIX wieku, był to jednak staw tylko czasowo wypełniony wodą, lecz jego okresowe nawet istnienie praktycznie blokowało również powstawanie po tej stronie ważnych dróg łączących z sąsiednimi wioskami³⁵ (il. 9). Z tej przyczyny najważniejsze przedmieścia lokowano po stronie południowej miasta. Po stronie zachodniej już od czasów średniowiecza funkcjonował bowiem kompleks zamku biskupiego.

Z powodu otaczających Milicz wód przez całe średniowiecze i wczesny okres nowożytny nie otrzymał on solidniejszych fortyfikacji prócz wałów powodziowych. Świadczy o tym chociażby zapis Bartolomeusa Stenusa z 1512 roku: „Militsch jest bez murów ale leży pod obroną zamku”³⁶. Pierwszy niewielki opis miasta znajdujemy w kronice Lucae. Pojawia się tu wzmianka o fortyfikacjach – zapewne ziemnym wale, wzmocnionym parkanem: „Miasto leży na narożniku gdzie Śląsk wciną się w terytorium Polski [...] Obok miasta żyzne gleby zasilane przez Barycz. Jego sytuacja bardzo zdatna do budowy twierdzy, co w 1578 stany i książęta stwierdzili, uznając że miasto jako twierdza graniczna powinno być fortyfikowane. [...] miasto ma przedmieścia z domami i pańskim folwarkiem, wokół miasto opasują wallgraben i mur z kilkoma wieżami bramnymi”³⁷. Lucae twierdzi też, że w roku 1600 Joachim von

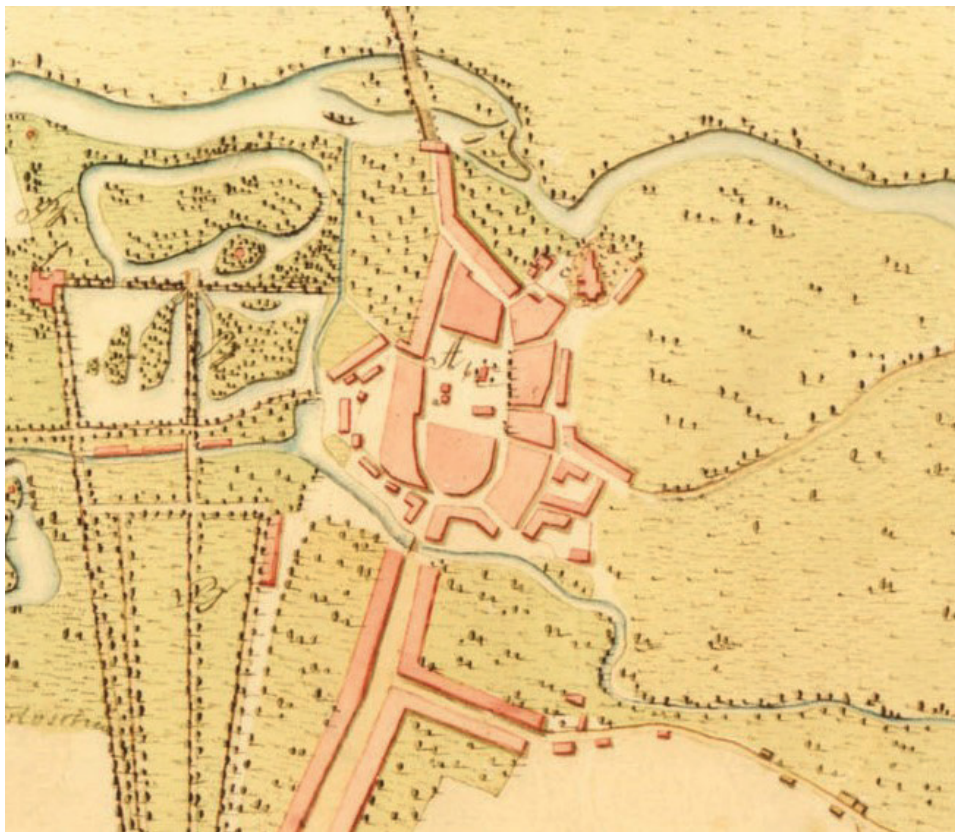
³⁴ *Schlesische Regesten, Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 18: *Regesten zur schlesischen Geschichte 1316–1326*, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1898, nr 4277, s. 226.

³⁵ Milicz. Plan miasta, ok. 1800, Plan der Stadt Militsch, nebst der umligenden Gegend, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: Kart X 30 234; Milicz. Mapa topograficzna, 1826, Militsch, Band VI Blatt 6, Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1826 vom Lt v. Szymanowitz, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: Kart N 729/2564.

³⁶ B. Stenus, *Descriptio totus Silesiae et civitatis Regie Wratislaviensis*, Breslau 1902 (SRS, t. 17), s. 19.

³⁷ F. Lucae, *Schlesiens curieuse...*, s. 1624.

Maltzan zobowiązał się do utrzymywania wałów, fos i mostów, zaś jednym z powodów fortyfikowania Milicza miały być ataki ze strony Polski. Po kolejnym odbiciu miasta z rąk polskich, w których znajdowało się ono przez dłuższy czas, mieszczaństwo postawiło budynek bramny przy polskim moście. Kronikarz Kluge pisze także, że Hannibal von Dohna, jeden z dowódców wojny trzydziestoletniej, w roku 1629 zbudował w Miliczu *bollwerk* oraz szaniec na miejscu dawnego zamku, na przeciwnym do miasta, prawym brzegu Baryczy³⁸.

II. 9. Milicz. Fragment planu miasta z ok. 1800, Plan der Stadt Militsch, nebst der umliegenden Gegend, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: Kart X 30 234

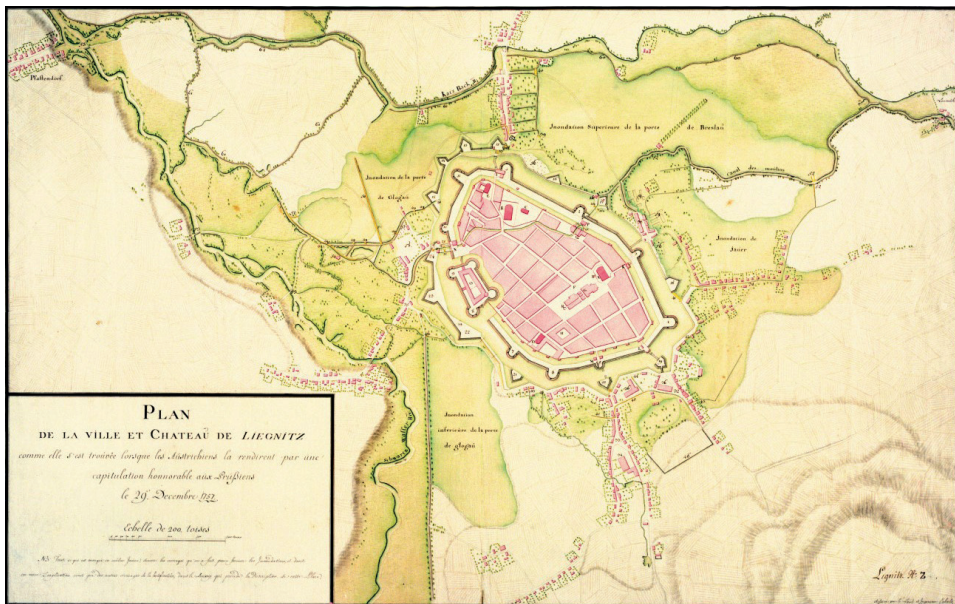
Wzmianka o fortyfikacjach Milicza pojawiła się również w dziewiętnastowiecznej kronice: w rejonie obecnej ulicy Wałowej miano odkryć ślady murów, leżące na głębokości 1,9 m³⁹. Przeczy natomiast istnieniu murów uważny obserwator Friedrich Albert Zimmermann: jego zdaniem Milicz „nie ma

³⁸ K. Kluge, *Chronik der Stadt Militsch*, Militsch 1909, s. 71.

³⁹ Tamże, s. 9.

murów, tylko trzy bramy: polską, niemiecką i zamkową, chociaż ta ostatnia tylko z drewna⁴⁰.

Czasem tereny zalewowe kształtowane były w sposób w pełni świadomy i stanowiły ważny element strategiczny w systemie obrony miasta. Bariery dla nowożytnych fortyfikacji mogły być znane z przykładu **legnickiego Inondation** – tereny zalewowe zasilane wodami Kaczawy i napełnione wodą okresowo w trakcie kampanii wojennej w 1757 roku⁴¹ (il. 10). Ich usytuowanie warunkowało również kształt przedmieść od strony bram Głogowskiej i Wrocławskiej, a prowadząca do miasta od strony południowej droga położona była na grobli.

Il. 10. Legnica, plan miasta, 1757, Plan de la ville et Chateau de Liegnitz comme elle est trouvée lorsque les Autrichiens la renderent par une capitulation honorable aus Prusiens le 29 Decembre 1757... 1757, Osterreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, sygn.: G I c 329-03

O stawach wspomina dołączony do planu komentarz⁴². W części południowej był to tzw. Blankenteich (Staw Blankowy), oblewający drugi od strony zachodniej bastion położony na zachód od zewnętrznego cmentarza kościoła św. św. Piotra

⁴⁰ F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 7, Brieg 1787, s. 373.

⁴¹ Legnica, plan miasta, 1757, Plan de la ville et Chateau de Liegnitz comme elle est trouvée lorsque les Autrichiens la renderent par une capitulation honorable aus Prusiens le 29 Decembre 1757... 1757, Osterreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, sygn.: G I c 329-03.

⁴² Komentarz sporządzony przez J. Eghels Sous Lieutenant et Ingenieur 30 maja 1759 r. w Nowym Mieście w Czechach, dołączony do wspomnianego planu – por. *Atlas historycz-*

i Pawła, tzw. Schutzeiteich (Staw Strzelecki), oraz Ziegeiteich (Kozi Staw), oblewający dwa bastiony położone przy wpływie Młynówki do miasta oraz na wschód od tego miejsca, i wreszcie czwarty staw, tzw. Hennigteich (Staw Henniga), położony na północ od miasta. Zgodnie z komentarzem do tego planu najłatwiejsze do pokonania były te bramy, które nie miały przed sobą usytuowanych terenów zalewowych. O bramie Chojnowskiej czytamy: „Ta brama, ponieważ nie ma terenów zalewowych najłatwiejsza do zaatakowania”⁴³.

Rzeźba terenu

Naturalną barierą rozwoju miasta mogły być również strome wzniesienia. Taką oczywistą granicą musiał być chociażby stok wzgórza, na którym wzniesiono zamek w **Bolkowie**. Miasto związane z zamkiem założone zostało przed 1276 rokiem, kiedy pojawia się w dokumentach wydanych przez Bolka II wójt Bolkowa⁴⁴. Charakterystycznym elementem topografii tej miejscowości jest ostry spadek terenu w stronę wschodnią. Stromizna spowodowała schodkowe niemal (z mijającymi się wysokościami traktów) usytuowanie zabudowy po zachodniej stronie rynku. Zabudowa tej części miasta od strony stoku była też mniej intensywna, płytsza, z domami kalenicowo ustawionymi do ulicy (widać to na planie katastralnym z 1865 roku i na fotografii lotniczej)⁴⁵ (il. 11), a ulice poprowadzono tu łukiem zgodnie z uwarunkowaniami terenowymi. Przy ulicy tej, określonej na planie miasta z ok. 1820 roku jako „Obere Burg Hauser”, mieścić się musiały domy związane poprzez funkcje i zajęcia jej mieszkańców z zamkiem⁴⁶. Nie ma także w tym obszarze typowej dla planowych założeń przestrzennych okresu średniowiecza ulicy prostopadłej do pierzei rynkowej (byłaby zbyt stroma), a jedynie wąski miedzuch w jej środkowej

ny miast polskich, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 9: *Legnica*, red. R. Eysymontt, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009, s. 100.

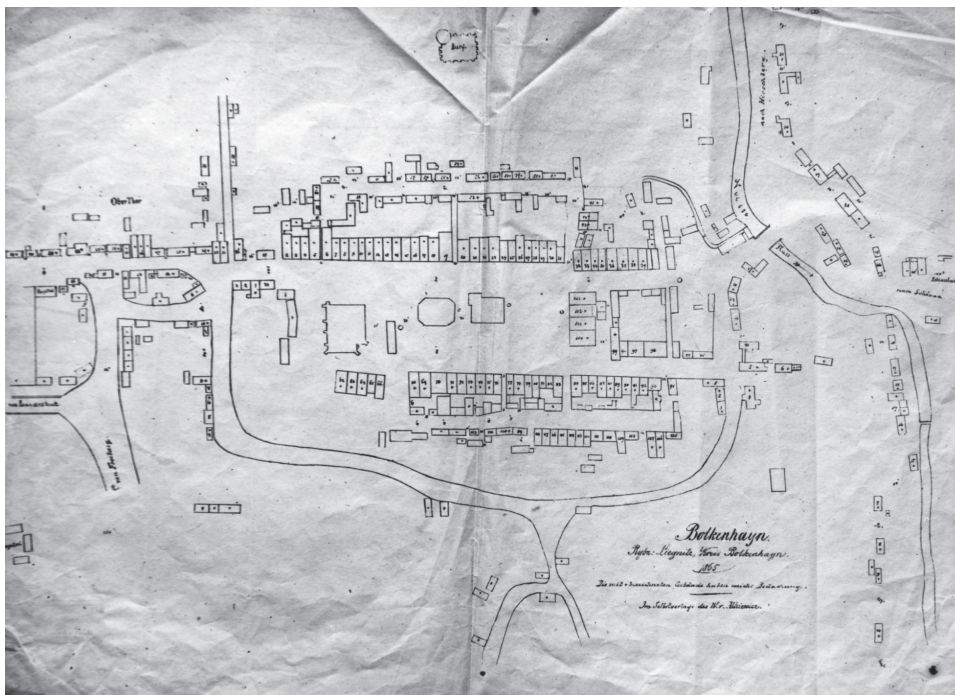
⁴³ Tamże.

⁴⁴ 1276 r. – Bolesław II zatwierdza donacje dla klasztoru w Henrykowie, na zamku w Rochlitz w Saksonii. Świadkiem na tym dokumencie jest „Conradus advocatus de Hain”. Por. SUB, t. 4, nr 301, s. 204.

⁴⁵ Bolków. Schematyczny plan miasta W. v. Alkiewicza z 1865 r., fot. P. Poklekowski (przed 1939 r.), Instytut Herdera w Marburgu, Bildarchiv, sygn. 4d 8682; Bolków fotografia lotnicza z 1930 r., Instytut Herdera w Marburgu, Hansa-Luftbild nr 58415.

⁴⁶ Bolków. Plan miasta z ok. 1820 r., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej sygn. 5.4 IV 29.

części. Korzystne płaskie ukształtowanie terenu sprawiło, że miasto rozwijało się również w wieku XIX i XX jedynie w stronę wschodnią. Tu usytuowano kościół ewangelicki i szkołę. Bariera w postaci góry młyńskiej (Mühlberg) usytuowanej bezpośrednio na południe od Bolkowa spowodowała, że nie powstały tu przedmieścia, w XIX wieku rozwijające się natomiast doskonale od strony doliny po stronie północnej miasta. Bariera ta stała się jednak także pewną szansą. Na młyńskiej górze usytuowano widoczny na planie topograficznym *Urmessischblatt* z roku 1824 wiatrak⁴⁷. Płaski stosunkowo teren po stronie wschodniej pozwolił też na prostolinijne ukształtowanie granicy miasta od tej strony, a większe możliwości ukształtowania głębszej zabudowy na obszernych parcelach po tej stronie rynku prawdopodobnie wpłynęły na ulokowanie tu domu wójtowskiego. Bariera spowodowana ukształtowaniem terenu stała się również szansą na ukształtowanie dominanty urbanistycznej, którą stał się wyniesiony w górnej partii rynku kościół pw. św. Jadwigi.

II. 11. Bolków. Schematyczny plan miasta W. v. Alkiewicza z 1865 r., fot. P. Poklekowski (przed 1939 r.), Instytut Herdera w Marburgu, Bildarchiv, sygn. 4d 8682

⁴⁷ Bolków. Mapa topograficzna *Urmessischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2694.

Oczywistym uwarunkowaniem barierami topograficznymi poddany został również plan usytuowanej na Ziemi Kłodzkiej **Bystrzycy Kłodzkiej**. Wiadomo, że miasto otoczono murami już w 1319 roku (uzyskało ono wówczas wójtostwo i niezależność od Kłodzka)⁴⁸. Od 1320 roku dzięki przywilejowi Jana Luksemburskiego Bystrzyca miała być zaliczona w poczet samodzielnych miast królewskich⁴⁹. Jednak według niektórych dawniejszych autorów jej lokację należy datować już na drugą połowę XIII wieku⁵⁰. Wzniesienie miasta u zbiegu rzek Bystrzycy i Nysy Kłodzkiej powoduje, że kształt ośrodka związany jest bezpośrednio z zarysem *plateau*, o doskonale, z obronnego punktu widzenia, opadających na południe stromych stokach, na którym zostało ono usytuowane, przybierając formę nerki o krańcach skrzyślonych lekko w stronę południowo-zachodnią, z których węższy jest zdecydowanie podwyższony (370 m n.p.m.)⁵¹. Tu ulokowano kościół parafialny pw. św. Michała, wymieniony po raz pierwszy w 1346 roku, ale o trzynastowiecznych elementach architektonicznych w prezbiterium. Widoczny na mapie topograficznej z 1824 r. bardzo regularny obły kształt miasta wynikał oczywiście z uwarunkowań topograficznych – usytuowania na wysokiej terasie nad stromą doliną dwóch stykających się w mieście rzek⁵² (il. 12). Wydłużenie kształtu Bystrzycy w stronę zachodnią i jednocześnie niesymetryczność terasy o wymiarach 210 x 320 m, wpisanych w mury w prostokąt, spowodowały, że prostokątny rynek umieszczony jest niesymetrycznie (z przesunięciem w stronę południowo-wschodnią)

⁴⁸ Według dokumentu z 4 lipca 1319 r., znanego z transumtu z 10 stycznia 1455 r., przechowywanego w Staats und Hofarchiv w Wiedniu, wójt Jakub Rücker otoczył miasto murami – por. *Quod cuitatem nostram Habelswerde muro circumdedit. Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, hrsg. von Dr. Volkmer und Dr. Hohaus, *Erster Band. Urkunden und Regesten zur Geschichte der Grafschaft Glatz bis zum Jahre 1400*, Habelschwert 1883, s. 37–39. Taką informację podaje również kronikarz miasta Dr. F. Volkmer – por. Tenże, *Geschichte der Stadt Habelschwerdt*, Habelschwerdt 1897, s. 4.

⁴⁹ Dr. F. Volkmer, *Geschichte...*, s. 5.

⁵⁰ W. Dziewulski, *Bystrzyca. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, maszynopis, Przedsiębiorstwo Państwowe PKZ, Archiwum Regionalnego Ośrodka Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu, Wrocław 1957, s. 6. Tak wczesne powstanie założenia przestrzennego miasta, bez podania jednak poważniejszych na to dowodów, określa jedynie na podstawie posiadania przez nie prostokątnego rynku F. Volkmer – por. Tenże, *Geschichte...*, s. 2. M. Ruchniewicz, S. Rosik, P. Wiszewski widzą wykształcanie się układu przestrzennego miasta jako proces długotrwały. Dowodem na to ma być według nich oddalenie kościoła od rynku. Por. M. Ruchniewicz, S. Rosik, P. Wiszewski, *Bystrzyca Kłodzka. Zarys rozwoju miasta na przestrzeni wieków*, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Urząd Miasta i Gminy w Bystrzycy Kłodzkiej, Wrocław–Bystrzyca 2007, s. 25.

⁵¹ Bystrzyca Kłodzka. Mapa topograficzna, *Urmessstischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 3340.

⁵² Bystrzyca Kłodzka. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges- Carte von Schlesien*, 1753, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 8° Kart N 15060/1.

w stosunku do osi założenia⁵³. I tu jednak wykorzystano tę szansę, lokując nad najbardziej stromym zboczem opadającym w stronę doliny rzecznej wójtowską wieżę. We wspomnianym dokumencie z 4 lipca 1319 roku król Jan Luksemburski nadał Jakubowi Rückerowi dziedziczne wójtostwo w Bystrzycy, potwierdzając wzniesienie murów miejskich wraz z umocnionym wójtostwem⁵⁴. Usytuowanie miasta na terasie otoczonej rzekami ma zresztą swoje liczne analogie, a jedną z najbardziej znanych jest założone przez dynastię Zähringenów szwajcarskie Berno.

II. 12. Bystrzyca Kłodzka. Fragment mapy topograficznej, *Urmesstischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 3340

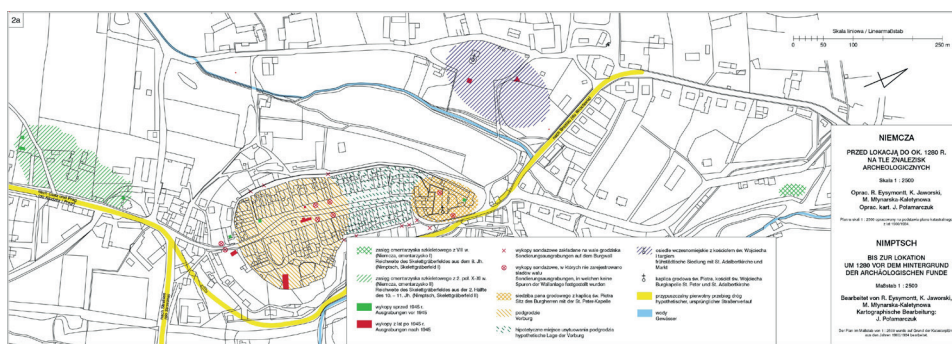
Może najlepszym śląskim przykładem uwarunkowań dla rozwoju ośrodka w postaci barier terenowych jest **Niemcza**. O lokacji miasta na prawie niemieckim mówią pośrednie dane. Wśród świadków w dokumencie z 1282 roku dotyczącym Grodkowa wystąpili Mikołaj, wójt „*de Nemz*”, i Mikołaj Bruner, pleban niemczański. Natomiast w dyplomie fundacyjnym kościoła parafialnego pw. Najświętszej Marii Panny i św. św. Piotra i Pawła, Mikołaja i Katarzyny mowa jest o Polakach i Niemcach, którzy mają zgodnie uczęszczać do tego kościoła, oraz o udziale w uposażeniu tej świątyni wójta Jana „*cum tota universitate*”⁵⁵.

⁵³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny...*, s. 267.

⁵⁴ Patrz przyp. 48. Również: K. Bartnik, *Bystrzyca Kłodzka*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 7; M. Ruchniewicz, S. Rosik, P. Wiszewski, *Bystrzyca Kłodzka...*, s. 28.

⁵⁵ SUB, t. 6, nr 221.

Niemcza to rzadki w warunkach śląskich idealny przykład nakładania się na siebie czynników geograficznych i antropogenicznych. Miasto jest wyjątkowym w warunkach śląskich założeniem lokowanym na terenie dawnego grodu, którego miejscem było *plateau* ostrogi skalnej nad głęboką doliną rzeki Śleza⁵⁶. Rynek w centrum i na osi komunikacyjnej miasta wyznaczony jest w sposób geometryczny, natomiast granice zewnętrzne Niemczy wraz z murami ograniczone są barierą naturalną⁵⁷ (il. 13). Taka sytuacja spowodowała, że wszystkie najważniejsze budowle miasta zwracają się w stronę placu rynkowego, a rozszerzenie *plateau* dawnego grodu wykorzystane jest przez najważniejszą budowlę miasta – kościół parafialny. W wąskim skraju północnym usytuowano zamek. Obronne położenie miasta spowodowało, że w latach 1430–1434 Niemcza stała się jedną z najważniejszych na Śląsku twierdz przejętych przez husytów pod wodzą Bedrzych ze Straznicz i Piotra Polaka⁵⁸. Miasto praktycznie aż do wieku XIX nie rozwinęło się poza swoje naturalne i strategiczne granice.

II. 13. Niemcza. Rekonstrukcja zarysu grodu i miasta, aut. R. Eysymontt, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, za: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 4: *Niemcza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, plansza: „Niemcza przed lokacją do ok. 1280 r. na tle znalezisk archeologicznych”

⁵⁶ Na temat grodu niemczańskiego por. K. Jaworski, *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 116–118 – tam dalsza literatura.

⁵⁷ *Niemcza w XI/XII–XIII w. do ok. 1280 r.*, oprac. R. Eysymontt, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, za: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 4: *Niemcza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, plansza 2a.

⁵⁸ J. Schölzel, *Od grodu do miasta*, w: *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2002, s. 53.

Grunty rolne i wsie

Ograniczenia rozwoju przestrzennego średniowiecznego miasta wynikające z intensywności zagospodarowania rolnego doskonale pokazuje sytuacja **Wrocławia**. Marta Młynarska-Kaletynowa, charakteryzując sytuację osadnictwa wiejskiego w otoczeniu Wrocławia na etapie jego lokacji, pisała: „Urodzajne ziemie na terenach lewobrzeżnych, czarnoziemy między Ślązą a Oławą, nadawały się do intensywniejszych upraw zbożowych, przede wszystkim pszennych”⁵⁹. Owe „rolne” ograniczenia z oznaczonymi wyraźnie łąkami widać najlepiej na planie z 1717 roku (por. il. 4)⁶⁰. Rolne uwarunkowania inne były po stronie północnej, a inne po południowej. Plan z początku XVIII wieku dotyczący terenu na północ od Wrocławia ukazuje, że już na tym etapie następowała próba wyjścia miasta poza obszar zurbanizowany na północ, czego dowodem była niemal geometryczna regulacja układu dróg, a właściwie ulic w rejonie obecnej ulicy Ptasiej, określonej na planie jako „Gaerte aufm Statt Gutte”⁶¹ (il. 14). Widoczny na planie układ komunikacyjny jest niemal identyczny ze współczesnym. Plan ten pokazuje stopniowy proces urbanizacji dawnych ról – teren obecnego placu S. Staszica określony został jako „nowo zabudowany – Neu angebaute Hauser und garte”. Wczesna urbanizacja tego obszaru wynikała z jego słabej przydatności dla upraw rolnych. Były tu, jak pokazuje najstarsza kartografia, liczne rozlewiska północnego kanału Odry, takie, jakie chociażby widać na planie z 1562 roku w otoczeniu kościoła pw. 11 Tysięcy Dziewic. Teren na tym planie jest też zdecydowanie mocniej zalesiony i pokryty sadami niż ten na południu, z zaznaczonymi rolnymi skibami⁶².

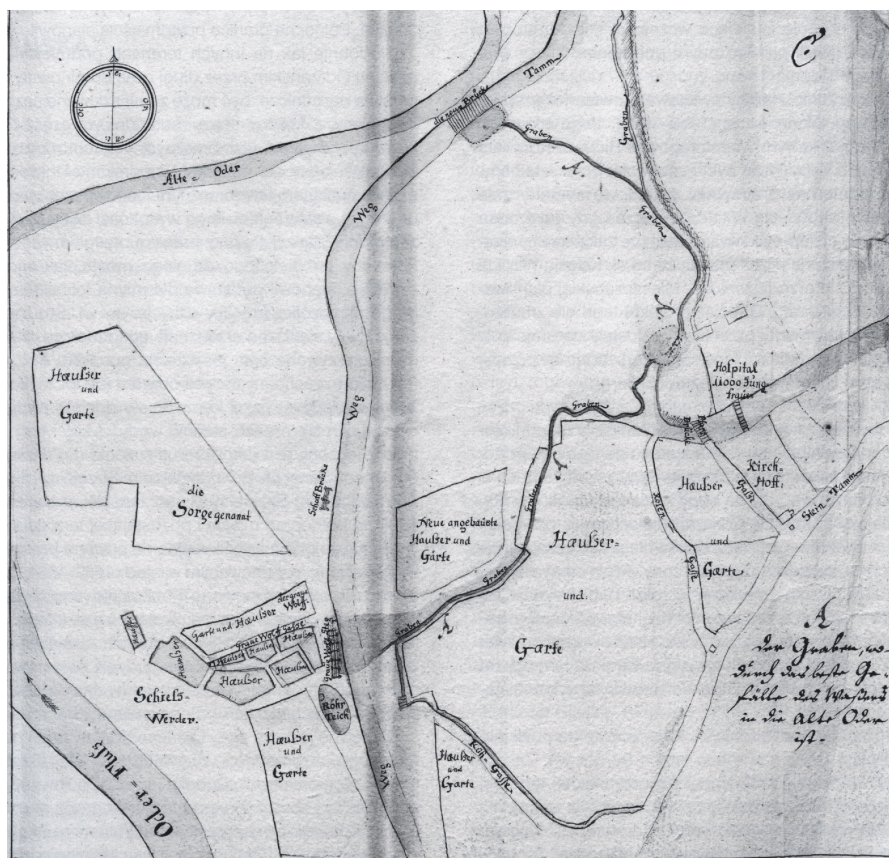
Z kolei na południe od Wrocławia na terenach niezwykle żyznych jedną z barier rozwoju miasta średniowiecznego były otaczające je wioski. Aby uświadomić znany z licznych przedstawień oderwany od otoczenia charakter okolonego murami miasta po jego stronie południowej, warto podkreślić, że

⁵⁹ M. Młynarska-Kaletynowa, *Od początków do lokacji miasta na prawie niemieckim*, w: *Atlas historyczny miast polskich...*, z. 13, s. 4.

⁶⁰ Wrocław. Pomiarowy plan miasta i okolic, 1717, *Geometrischer Grund-Riss und Delineation der Haupt-Stadt und Vestung Bresslau in Herzogthum Ober und Nieder Schlesien mit allen seinen Vorstädten und nahe anliegenden Dörfflen wurde im Jahre 1717 im Frühjahr mit Boussole, aufgenommen und observiret von Daniel Pezold*, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, S Kart X 20644.

⁶¹ Wrocław. Plan części Przedmieścia Odrzańskiego w rejonie ulic Pomorskiej i Ptasiej od szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic do Odry z ulicą Pomorską, 1728, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Akta Miasta Wrocławia, nr 259 (10798), k. 189.

⁶² Wrocław. Plan aksonometryczno-perspektywiczny, 1562, *Contrafactur der Stadt Bresslau*, Barthel Weiner (ojciec i syn), Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 5855-A.

II. 14. Wrocław. Plan części Przedmieścia Odrzańskiego w rejonie ulic Pomorskiej i Ptasiej i szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic do Odry z ulicą Pomorską, 1728, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Akta Miasta Wrocławia, nr 259 (10798), k. 189

usytuowane po tej stronie podmiejskie wsie często nie stanowiły elementów połączonej z miastem sieci funkcjonalnej. Tak np. wsie intensywnie użytkowanych czarnoziemów na południe od Wrocławia były niezależnym organizmem przestrzenno-funkcyjnym. Nie miały one na ogół bezpośrednich połączeń komunikacyjnych z miastem, a często, jak widać to na kartografii z połowy XVIII wieku, ich system drogowy stanowił specyficzne „cul-de-sac”⁶³ (il. 15). Do takich wsi należały: Wojszyce (Woischwitz), Gaj (Herdain), Borek (Kleinburg), Gajowice (Gabit), Grabiszyn (Gräbschen). Szczególną „ramą” okalającą przestrzeń miasta średniowiecznego były usytuowane wzdłuż rzek tzw. wioski rybackie, np. wieś Widawa (Weide).

⁶³ Wrocław. Plan miasta i okolic ok. 1750 r. w skali ok. 1:40 000, Dział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej, sygn. 5111 III C.

Il. 15. Wrocław. Fragment planu miasta i okolic ok. 1750 r. w skali ok. 1:40 000, Dział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej, sygn. 5111 III C

Zabudowa przedmieść

Również wcześniej rozbudowywane przedmieścia stanowiły często barierę rozwoju miasta już we wczesnym okresie nowożytnym. Niezwykle trudno nam jednak na podstawie danych historycznych określić czas ich powstania. Dotyczy to np. przedmieść **Jeleniej Góry**. Miasto należy do drugiego, późniejszego okresu lokacji, jego mieszkańcy dopiero w 1288 roku występują jako

*cives*⁶⁴. Jelenia Góra położona jest na południowym brzegu Bobru, w jego zakolu, ale na terasie chronionej przed powodzią. Szeroki, znany jeszcze z planu z 1827 roku⁶⁵, pas pierścieniowato rozciągających się wokół przedmieść, a także spore oddalenie od miasta powstałego w latach 1709–1718, zbudowanego przez Martina Frantza Kościoła Łaski, połączonego już wtedy z miastem zwartą zabudową przedmieść, świadczą o znacznym powiększeniu Jeleniej Góry w okresie nowożytnym. Przedmieścia rozbudowane są szczególnie mocno w kierunku wschodnim i w kierunku południowo-zachodnim.

Ich ciągła niemal zabudowa musiała jednak w zasadniczy sposób ograniczyć ewentualny rozwój układu obronnego miasta zdecydowanie wcześniej. Ze źródeł historycznych wiemy, że już w średniowieczu przed każdą z bram miejskich zaczęły kształtować się przedmieścia, wywodzące swe nazwy od tychże bram, a więc były to przedmieścia: Zamkowe, Ulicy Długiej oraz Wojanowskie. Na każdym z nich znajdowały się ogrody mieszczan, każde posiadało własny kościół. W XV wieku w obrębie murów miejskich Jeleniej Góry znajdowało się ok. 250 domów, a ponadto stale powiększono i rozbudowywano przedmieścia. W 1742 roku, w okresie zajęcia Śląska przez Prusy, Jelenia Góra miała 261 domów w obrębie murów miejskich oraz 562 na przedmieściach. Spis wykonany w 1759 roku objął 381 adresów domów w mieście i 665 na przedmieściu⁶⁶. Zgodnie z wydanym w 1849 roku opisem pod koniec epoki przedindustrialnej zwiększyła się liczebna przewaga zabudowy przedmieść nad centrum i było to 377 działek budowlanych w centrum, a na przedmieściach aż 668⁶⁷.

Wszystkie przedstawione dane historyczne potwierdzają tylko wrażenie, które odnosimy, obserwując kataster Jeleniej Góry z 1788 roku⁶⁸ (il. 16). Widoczny jest tu niezwykle mocno zurbanizowany charakter podmiejskiej części Jeleniej Góry. Zabudowa na tym obszarze posiada niemal zwarty, wyjątkowy jak na warunki śląskie, układ.

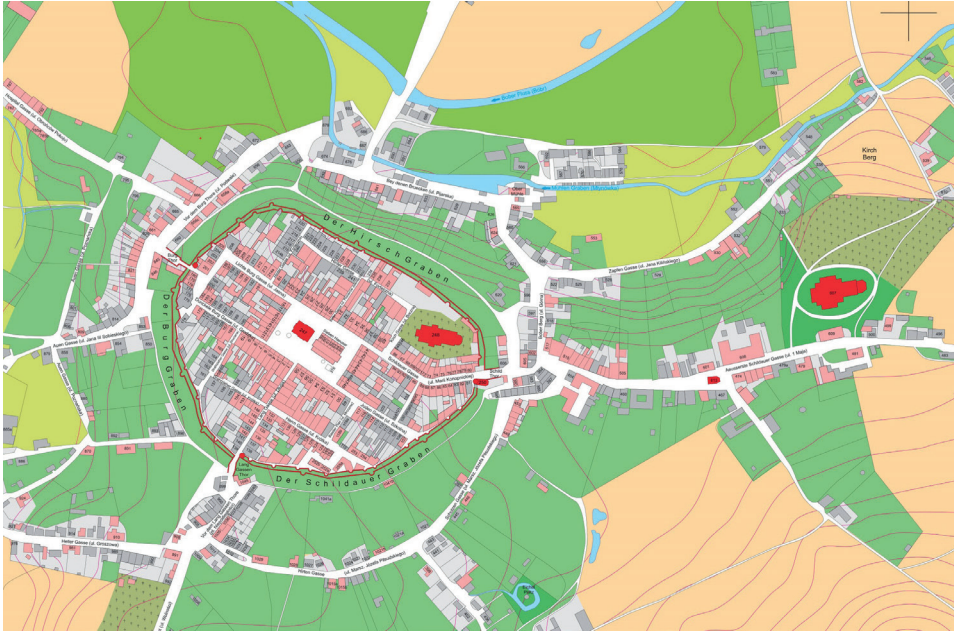
⁶⁴ SUB, t. 5, nr 372. Pojawia się wtedy określenie: „nostrorum civium hyrsbergensium”.

⁶⁵ Jelenia Góra. Mapa topograficzna *Urmesstischblatt* z 1827 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2947, 3009.

⁶⁶ I. Łaborewicz, *Rozwój przestrzenny Jeleniej Góry od końca XIII do końca XVIII wieku*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 14: *Jelenia Góra*, red. D. Adamska, R. Eysymontt, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 12.

⁶⁷ G. Grajewski, *Rozwój przestrzenny miasta od początku XIX wieku do roku 1975*, w: *Atlas historyczny miast polskich...*, z. 14, s. 15.

⁶⁸ Jelenia Góra. Plan miasta, 1787/1788 [duplikat], Oculair Plan von der Situation der Königl-en Immediat Stadt — Hirschberg. Auf Alerhöhesten Befehl einer Königlischen Hohloeblichen Glogauischen Krieges und Domainen Cammer, Aufgenommen und gezeichnet in denen Monathen Dezember und Januarius 1787/8, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kart. Rej. Wrocł. IV/89.

II. 16. Jelenia Góra. Fragment planu katastralnego miasta z lat 1787/1788, za: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 14: *Jelenia Góra*, red. D. Adamska, R. Eysymontt, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017

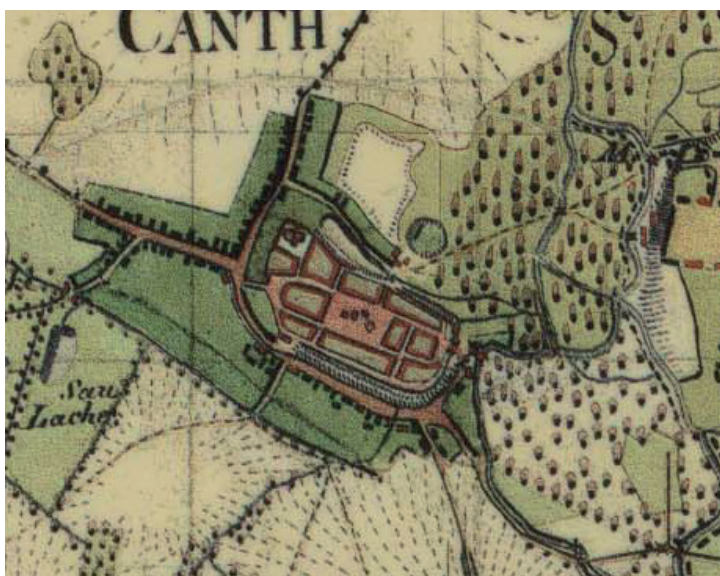
Podobna sytuacja miała również miejsce w **Kątach Wrocławskich**. Miasto lokowano na niezwykle regularnym planie między rokiem 1297 a 1298. Rzeka Bystrzyca ograniczyła jego rozwój przestrzenny w kierunku północnego wschodu, na północy ograniczały je podmokłe tereny oddzielające miasto od zamku. Wody rzeki jeszcze na początku XIX wieku wypełniały też miejskie fosy⁶⁹.

Miasto otoczone zostało murami w XV wieku – pierwsza wzmianka o nich pochodzi z roku 1428. Mury te były naprawiane w 1587 roku, ale po wojnie trzydziestoletniej zachowane zostały jedynie w północnym i północno-wschodnim odcinku⁷⁰. Na planie z 1826 roku i na planie katastralnym z 1865 roku ob-

⁶⁹ Kąty Wrocławskie. Fragment mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1826 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2890.

⁷⁰ *Sobótka, Kąty Wrocławskie i okolice*, oprac. J. Pokora, M. Zlat, wstępna inwentaryzacja A. Chrzanowska, M. Stażewska, A. Ziomecka, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1991 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa, Województwo Wrocławskie, t. 4, z. 2), s. 41. Według Kurta Bimlera mury powstały w XV lub nawet w XVI w. Autor przytacza wzmiankę Bartłomieja Steina z 1512 r., w której pisze on o Kątach jako średniej jakości twierdzy *arx modica*. Z XVI w. pochodzą również mury brama dolna – Wrocławska, jak i Górna – zachodnia. Najpóźniejsza z nich – północna, zwana Wodną lub Zamkową, wydawała się autorowi najmłodsza. Por. K. Bimler, *Die schlesischen...*, s. 54, 56, 57, 58.

serwujemy wyraźnie zwartą zabudowę otaczającą mury miasta od strony południowej, z widoczną szeroką drogą przymurną wokół, ale nie tak, jak to się dzieje zazwyczaj po stronie wewnętrznej murów miejskich, lecz od strony zewnętrznej⁷¹ (il. 17). Usytuowanie tej zabudowy w oczywisty sposób niweczyło rolę linii obrony średniowiecznych murów miejskich, osłaniając ich przedpole i umożliwiając ewentualnie atakującym krycie się w zabudowaniach wokół tej drogi. Można przypuszczać, że ciągła zabudowa przedmieścia powstała pewnie na tym odcinku murów obronnych, który od czasów wojny trzydziestoletniej był zaniedbany i nie łączono z nim znaczącej funkcji strategicznej.

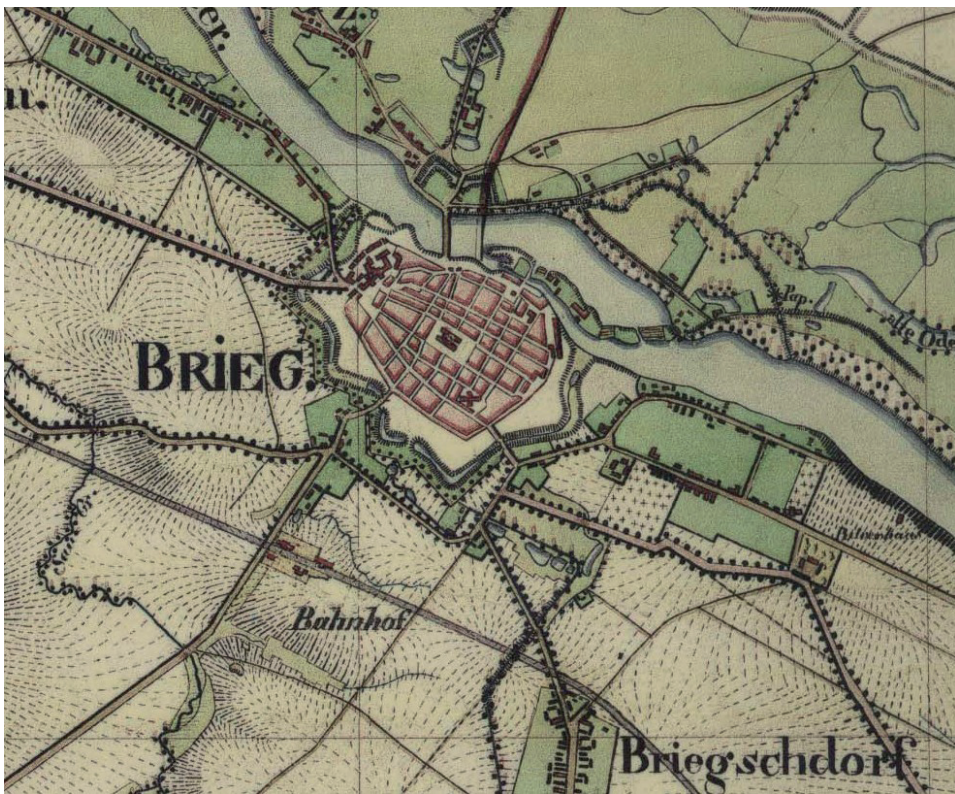
Il. 17. Kąty Wrocławskie. Fragment mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1826 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2890

Negatywna rola zabudowy wiejskiej dla systemu fortyfikacji miejskich znana jest z dziejów takich śląskich miast-fortec, jak **Brzeg**⁷². Rozbiórka podmiejskich

⁷¹ Kąty Wrocławskie. Fragment mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1826 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2890; Kąty Wrocławskie. Schematyczny plan miasta W. v. Alkiewicza z 1865 r., fot. P. Poklekowski (przed 1939 r.), Instytut Herdera w Marburgu, Bildarchiv, sygn. 4d 8685.

⁷² Na temat twierdzy brzeskiej: R. Eysymontt, *City Fortresses in Central Europe – Selected Examples*, in: *Political Functions of Urban Spaces and Town Types through the Ages*, ed. R. Czaja et al., Böhlau Verlag, Cracow–Toruń–Vienna 2019, s. 435–461. Najwięcej informacji o twierdzy podaje: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 2: *Fürstentum Brieg. Kreise Brieg – Ohlau – Strehlen*, Breslau 1941, s. 27–40; W.H. Müller, *Die Belagerung Briegs im Jahre 1741. Aus dem Tagebuche eines Augenzeugen...*, Brieg 1841; G. Podruczny, *Twierdza Brzeg w okresie fryderycjańskim*, w: *Wokół bitwy pod Małujowicami. Studia z dziejów*

wiosek (w tym mieście działo się to kilkakrotnie – w trakcie zagrożenia tureckiego w wieku XVI, w połowie wieku XVII i w roku 1741) ułatwiać miała ostrzał z miejskich fortyfikacji. W 1533 roku zapisano: „7 marca nakazał książę Fryderyk II rozbiórkę Kościoła Mariackiego przed Bramą Wrocławską, aby uzyskać teren na wały”⁷³. W roku 1741 zdecydowano o konieczności spalenia dwóch podbrzeskich wsi – Rathau (Rataje) i Breigisdorf (Brzeska Wieś), choć tam fortyfikacji nie planowano. Po wschodniej stronie miasta, między bramami Opolską i Odrzańską, ofiarą padły kościół Trójcy Świętej i część ulic. Odsuwanie z przedpola fortyfikacji Brzeskiej Wsi zdarzyło się zresztą wielokrotnie. Ostateczny rezultat tych działań widoczny jest na planie z 1824 roku⁷⁴ (il. 18).

II. 18. Brzeg. Fragment sekcyjnej mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729/1-3019

XVIII-wiecznego Brzegu i Ziemi Brzeskiej, red. G. Podruczny, A. Peszko, Gmina Brzeg, Brzeg 2017, s. 21–50.

⁷³ Za: K. Bimler, *Die schlesischen...*, Bd. 2, s. 27.

⁷⁴ Brzeg. Fragment sekcyjnej mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729/1-3019.

Podsumowanie

Jak wynika z zaprezentowanego krótkiego przeglądu wybranych przykładów, głównym typem barier rozwoju przestrzennego miasta średniowiecznego były bariery naturalne – woda, wzniesienia, żyzne grunty orne i związane z nimi wsie. Wcześniej powstałe przedmieścia można z jednej strony uznać za obszary jego rozwoju, z drugiej – za czynnik hamujący rozbudowę pierścienia obronnego. Zasadne wydaje się również zadanie pytania, czy średniowieczne i nowożytne miasta w ogóle dążyły do powiększania swojego terytorium, co prowadziłyby do wydłużania ich linii obrony. O braku takich wewnętrznych bodźców świadczyć może chociażby fakt powszechnego trwania zewnętrznych zarysów miast wytyczonych w okresie średniowiecza, będących ich granicą w wypadku miast śląskich najczęściej aż do czasu rozbiórki fortyfikacji, na ogół w I ćwierci XIX wieku.

Odpowiedź na pytanie, czy opisane zjawiska mają odniesienia w zapisach archiwalnych, należy moim zdaniem bardziej do historyków niż do historyka sztuki czy urbanistyki. W historycznej analizie pomóc powinny głównie badania socjotopograficzne, dokładniejsze dane historyczne dotyczące lokacji podmiejskich wsi, czy w końcu dane historyczne związane ze zmieniającym się przebiegiem wód płynących i zasięgiem stawów, chociaż o te pewnie będzie najtrudniej. Dopiero wtedy będzie można precyzyjniej opisać proces wyboru miejsca i granic nowo lokowanego ośrodka, a także uwarunkowania przemian jego granic zarówno w okresie średniowiecza, jak i w czasach nowożytnych.

Bibliografia

Źródła kartograficzne

- Bolków fotografia lotnicza z 1930 r., Instytut Herdera w Marburgu, Hansa-Luftbild nr 58415.
Bolków. Mapa topograficzna *Urmessischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2694.
Bolków. Plan miasta z ok. 1820 r., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej sygn. 5.4 IV 29.
Bolków. Schematyczny plan miasta W. v. Alkiewicza z 1865 r., fot. P. Poklekowski (przed 1939 r.), Instytut Herdera w Marburgu, Bildarchiv, sygn. 4d 8682.

- Brzeg. Fragment sekcyjnej mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729/1-3019.
- Bystrzyca Kłodzka. Mapa topograficzna, *Urmesstischblatt* z 1824 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 3340.
- Bystrzyca Kłodzka. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges- Carte von Schlesien*, 1753, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 8° Kart N 15060/1.
- Bytom Odrzański. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges- Carte von Schlesien*, 1753, fragment strony tytułowej tomu 4, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 2° Kart N 15060/4.
- Jelenia Góra. Mapa topograficzna *Urmesstischblatt* z 1827 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2947, 3009.
- Jelenia Góra. Plan miasta, 1787/1788 [duplikat], Oculair Plan von der Situation der Königl-en Immediat Stadt – Hirschberg, Auf Alerhöchsten Befehl einer Königlischen Hohloeblichen Glogauischen Krieges und Domainen Cammer, Aufgenommen und gezeichnet in denen Monathen Dezember und Januarius 1787/8, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kart. Rej. Wrocł. IV/89.
- Kąty Wrocławskie. Fragment mapy topograficznej *Urmesstischblatt* z 1826 r., Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2890.
- Kąty Wrocławskie. Schematyczny plan miasta W. v. Alkiewicza z 1865 r., fot. P. Poklekowski (przed 1939 r.), Instytut Herdera w Marburgu, Bildarchiv, sygn. 4d 8685.
- Krosno Odrzańskie. Fragment mapy topograficznej, *Urmesstischblatt*, 1844, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 729, Blatt 2188.
- Legnica, plan miasta, 1757, Plan de la ville et Chateau de Liegnitz comme elle est trouvée lorsque les Austrichiens la renderent par une capitulation honorable aus Prußiens le 29 Decembre 1757... 1757, Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, sygn.: G I c 329-03.
- Milicz. Mapa topograficzna, 1826, Militsch, Band VI Blatt 6, Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1826 vom Lt v. Szymanowitz, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: Kart N 729/2564.
- Milicz. Plan miasta, ok. 1800, Plan der Stadt Militsch, nebst der umligenden Gegend, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: Kart X 30 234.
- Wołów. Schematyczny plan miasta, Christian Friedrich von Wrede, *Krieges- Carte von Schlesien*, 1753, fragment strony tytułowej tomu 5, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 2° Kart N 15060/5.
- Wrocław. Plan aksonometryczno-perspektywiczny, 1562, *Contrafactur der Stadt Bresslau*, Barthel Weiner (ojciec i syn), Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 5855-A.
- Wrocław. Plan części Przedmieścia Odrzańskiego w rejonie ulic Pomorskiej i Ptasiej od szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic do Odry z ulicą Pomorską, 1728, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Akta Miasta Wrocławia, nr 259 (10798), k. 189.
- Wrocław. Plan miasta i okolic ok. 1750 r. w skali ok. 1:40 000, Dział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej, sygn. 5111 III C.
- Wrocław. Pomiarowy plan miasta i okolic, 1717, *Geometrischer Grund-Riss und Delineation der Haupt-Statt und Vestung Bresslau in Herzogthum Ober und Nieder Schlesien mit allen seinen Vorstädten und nahe anliegenden Dörfften wurde im Jahre 1717 im Frühjahr mit Boussole, aufgenommen und observiret von Daniel Pezold*, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, S Kart X 20644.

Źródła drukowane

- Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, hrsg. von Dr. Volkmer und Dr. Hohaus, Erster Band. *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Grafschaft Glatz bis zum Jahre 1400*, Habelschwert 1883.
- Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens ud seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 1, Leipzig 1881.
- Lucae F., *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder- Schlesien*, Franckfurt am Main 1689.
- Schlesische Regesten, Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 18: *Regesten zur schlesischen Geschichte 1316–1326*, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1898.
- Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, hrsg. H. Appelt, Graz–Wien 1971; t. 2–6, hrsg. W. Irgang, Köln–Wien 1977–1998.
- Stenus B., *Descriptio totus Silesiae et civitatis Regie Wratislaviensis*, Breslau 1902 (Scriptores Rerum Silesiacarum, t. 17).

Opracowania

- Adamska D., *Podwrocławskie wsie, folwarki i majątki o metryce średniowiecznej (ob. W granicach administracyjnych miasta Wrocławia)*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 13: *Wrocław*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 23–29.
- Adamska D., Eysymontt R., *Otoczenie wiejskie Wrocławia do XIX wieku*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 13: *Wrocław*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 30–35.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, współpraca R. Eysymontt, Wydawnictwo VIA NOVA, Wrocław 2001.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 4: *Niemcza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 9: *Legnica*, red. R. Eysymontt, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009.
- Badura J., *Geomorfologiczne uwarunkowania lokalizacji lewobrzeżnego osadnictwa*, w: „Wratislavia Antiqua”, t. 11: *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, Wrocław 2010, s. 15–45.
- Bartłomiej Steina renesansowe opisanie Wrocławia. Die Beschreibung der Stadt Breslau der Renaissancezeit durch Bartholomeus Stein*, red. R. Żerelik, Arboretum, Wrocław 1995.
- Bartnik K., *Bystrzyca Kłodzka*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Berduła L., Czajka J., *Interwencyjne badania wykopaliskowe przy ulicy Kościuszki w Środkie Śląskiej w roku 1989*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, 33, s. 113–115.
- Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 1: *Fürstenthum Breslau. Kreise Breslau, Neumarkt, Namslau*, Breslau 1940.

- Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 2: *Fürstentum Brieg. Kreise Brieg – Ohlau – Strehlen*, Breslau 1941.
- BRESLAU – WROCŁAW 1668. *Eine wieder entdeckte Stadtansicht*, komentarz A. Marsch, R. Eysymontt, Verlag Gunter Oettel, Görlitz–Zittau 2005.
- Chmal H., Czerwińska I., Czerwiński J., Tkaczyk A., *Geologiczno-geomorfologiczna charakterystyka rejonu prac archeologicznych na placu Dominikańskim*, „Silesia Antiqua” 1993, 35, s. 382–400.
- Czerner O., *Rynek Wrocławski*, Wrocław 1976.
- Dziewulski W., *Bystrzyca. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, maszynopis, Przedsiębiorstwo Państwowe PKZ, Archiwum Regionalnego Ośrodka Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu, Wrocław 1957.
- Eysymontt R., *City Fortresses in Central Europe – Selected Examples*, in: *Political Functions of Urban Spaces and Town Types through the Ages*, ed. R. Czaja et al., Böhlau Verlag, Cracow–Toruń–Vienna 2019, s. 435–461.
- Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Via Nova, Wrocław 2009.
- Eysymontt R., *Naturalne uwarunkowania rozwoju miasta – wody*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 13: *Wrocław*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 11–13.
- Eysymontt R., *Otoczenie wiejskie Wrocławia w okresie późnego średniowiecza i w okresie nowożytnym – wybrane aspekty*, w: *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiąt rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, red. J. Kolenda i in., Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2013, s. 397–412.
- Eysymontt R., *The Representation of Selected Silesian Cities in the 15th–17th Centuries*, „Zapiski Historyczne” 2018, 83, 4, s. 49–73.
- Eysymontt R., *Urbanistyka, architektura, sztuka*, w: *Wolów. Historia miasta*, red. E. Czapiewski, R. Nowakowski, Chronicon, Wrocław 2019, s. 237–324.
- Garbacz K., *Gród i zamek – przyczynek do poznania najstarszych dziejów Krosna Odrzańskiego*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2014, 11, s. 143–154.
- Goliński M., *Średniowiecze*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. M. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 2: *Środa Śląska*, oprac. R. Eysymontt i M. Goliński przy współpracy M. Młynarskiej-Kaletynowej i W. Ziółkowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, s. 7–12.
- Grajewski G., *Rozwój przestrzenny miasta od początku XIX wieku do roku 1975*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 14: *Jelenia Góra*, red. D. Adamska, R. Eysymontt, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 15–17.
- Jaworski K., *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005.
- Jung W. et al., *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, Berlin 1921.
- Kluge K., *Chronik der Stadt Militsch*, Militsch 1909.
- Köllner J.G., *Wolaviographia oder accurate Beschreibung der Stadt Wohlau in Schlesien*, Jauer–Budissin 1826–1828.
- Kozaczewski T., *Środa Śląska*, Wrocław 1965.
- Kozaczewski T., *Z zagadnień urbanistycznych Środy Śląskiej*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” 1962, 7, 4, s. 331–349.

- Leonhard R., *Der Stromlauf der mittleren Oder. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde*, Breslau 1893.
- Łaborewicz I., *Rozwój przestrzenny Jeleniej Góry od końca XIII do końca XVIII wieku*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 14: *Jelenia Góra*, red. D. Adamska, R. Eysymontt, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 9–12.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Od początków do lokacji miasta na prawie niemieckim*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 13: *Wrocław*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s. 3–6.
- Müller W.H., *Die Belagerung Briegs im Jahre 1741. Aus dem Tagebuche eines Augenzeugen...*, Brieg 1841.
- Münch H., *Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1960, 5, 3, s. 357–375.
- Muszyński J., *Krosno Odrzańskie*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą, województwo zielonogórskie*, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, t. 2, Zielona Góra 1970, s. 249–284.
- Muszyński J., *Krosno Odrzańskie. Przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa–Poznań 1972.
- Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.
- Podruczny G., *Twierdza Brzeg w okresie fryderycjańskim*, w: *Wokół bitwy pod Małujowicami. Studia z dziejów XVIII-wiecznego Brzegu i Ziemi Brzeskiej*, red. G. Podruczny, A. Peszko, Gmina Brzeg, Brzeg 2017, s. 21–50.
- Pudełko J., *W sprawie Środy Śląskiej. Uwagi na marginesie pracy T. Kozaczewskiego*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” 1963, 8, 3–4, s. 263–271.
- Quod cuitatem nostram Habelswerde muro circumdedit. Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, hrsg. von Dr. Volkmer und Dr. Hohaus, *Erster Band. Urkunden und Regesten zur Geschichte der Grafschaft Glatz bis zum Jahre 1400*, Habelschwert 1883.
- Rozpędowski J., *Wrocław pierwszej lokacji*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka do roku 1945*, red. J. Rozpędowski, Oficyna Wydawnicza PW, Wrocław 1995, s. 41–51.
- Ruchniewicz M., Rosik S., Wiszewski P., *Bystrzyca Kłodzka. Zarys rozwoju miasta na przestrzeni wieków*, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Urząd Miasta i Gminy w Bystrzycy Kłodzkiej, Wrocław–Bystrzyca 2007.
- Schölzel J., *Od grodu do miasta*, w: *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2002, s. 43–54.
- Sobótka, Kąty Wrocławskie i okolice*, oprac. J. Pokora, M. Zlat, wstępna inwentaryzacja A. Chrzanowska, M. Stażewska, A. Ziomecka, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1991 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa, Województwo Wrocławskie, t. 4, z. 2).
- Stein R., *Die Siedlungsgeschichte Breslaus bis 1263 vom Stadtplan beurteilt*, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau” 1935, 1, s. 51–83.
- Tuchołka B., *Bytom, Bytom Odrzański*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą, województwo zielonogórskie*, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, t. 2, Zielona Góra 1970, s. 125–134.
- Volkmer Dr.F., *Geschichte der Stadt Habelschwerdt*, Habelschwerdt 1897.
- Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 7, Brieg 1787.

*Rafał Eysymontt***Natural and Anthropogenic Barriers
in the Spatial Development of Medieval and Modern Cities in Silesia
A Cartographic Analysis**

Summary

City walls were the obvious border of the medieval city, a function that in the modern city is fulfilled by a belt of bastion fortifications. It is necessary to consider the conditions that determined the line of this border. These are both natural (the course of rivers, the location of lakes and ponds, the lay of the land) and anthropogenic, the latter resulting, for example, from the city's location in the immediate vicinity of a medieval and early modern center of fertile agricultural areas and villages or populous suburbs surrounding the city walls with a tight loop. A good illustration of this phenomenon is given in some modern descriptions of cities (Bartłomiej Stein's for Wrocław, Friderico Lucae's for Wołów), but more common are historical cartographic materials and occasionally also the results of archaeological research. The conjectural course of the waters, as in Środa Śląska, sometimes provides the basis for a reconstruction of the original functional layout of the city. More obvious, although worth noting, are the spatial systems of cities conditioned by the course of the river (Bytom Odrzański, Krosno Odrzańskie).

The spatial layout of cities was also conditioned by their location in foothill areas. It is easy to see how this factor influenced the development of Bolków and Bystrzyca Kłodzka, located in the Kłodzko region. The mountainous location was, on the one hand, a complication for the founders of cities, while on the other – a chance for a more effective sculpting of the city's position.

As the case in Wrocław shows, the development of suburbs could have been hampered by intensive use of suburban villages, especially those located south of the city. This for a long time prevented the area from being transformed into suburbs. It was different north of the center, where the street network began to be organized at the beginning of the eighteenth century.

The last phenomenon discussed in the article is the extremely intensive development of the suburbs of Kały Wrocławskie and Jelenia Góra, which weakened the defensive functions of these cities. In Brzeg, this function was sustained thanks to a series of demolitions of the suburban villages.

Key words: history of cities, urban planning of Silesia in the Middle Ages

*Rafał Eysymontt***Bariery naturalne i antropogeniczne
w rozwoju przestrzennym miasta średniowiecznego i nowożytnego na Śląsku
Analiza kartograficzna**

Streszczenie

Oczywistą granicą miasta średniowiecznego były mury miejskie, miasta nowożytnego zaś – pas fortyfikacji bastionowych. Należy zastanowić się nad uwarunkowaniami przebiegu tej granicy. Chodzi tu zarówno o uwarunkowania naturalne (przebieg rzek, usytuowanie je-

zior i stawów, rzeźba terenu), jak i o uwarunkowania antropogeniczne wynikające na przykład z usytuowania w bezpośrednim sąsiedztwie średniowiecznego i nowożytnego ośrodka żywnych terenów rolnych i wsi lub ludnych przedmieść opasujących ciasną pętlą mury miejskie. Dobrą ilustracją tego zjawiska są czasem nowożytny opisy miast (Bartłomiej Stein dla Wrocławia, Friderico Lucae dla Wołowa), częściej jednak historyczne materiały kartograficzne i niekiedy wyniki badań archeologicznych. Przypuszczalny przebieg wód daje czasem, tak jak w Środzie Śląskiej, podstawę do rekonstrukcji oryginalnego układu funkcjonalnego miasta. Bardziej oczywiste, choć warte zauważenia, są warunkowane przebiegiem nurtu rzeki układy przestrzenne miast (Bytom Odrzański, Krosno Odrzańskie).

Układ przestrzenny miast warunkowany był również przez ich usytuowanie na terenach podgórszych. Łatwo dostrzec, jak czynnik ten wpływał na zagospodarowanie przestrzeni takich miejscowości, jak Bolków lub położona w Ziemi Kłodzkiej Bystrzyca Kłodzka. Takie górskie położenie było z jednej strony dla założycieli miast komplikacją, a z drugiej – szansą na bardziej efektowne ukształtowanie ich sylwety.

Pewnym ograniczeniem dla rozwoju przedmieść mogły być także, tak jak to miało miejsce we Wrocławiu, intensywnie użytkowane podmiejskie wioski, szczególnie te usytuowane na południe od miasta. To sprawiało, że obszar ten przez długi czas nie mógł przekształcić się w przedmieścia. Inaczej było na północ od centrum, gdzie siatkę uliczną zaczęto organizować już w początku XVIII wieku.

Ostatnim w końcu fenomenem były niezwykle intensywnie zagospodarowane przedmieścia Kątów Wrocławskich i Jeleniej Góry. Osłabiały one funkcje obronne tych miast. W Brzegu kontynuacja tej funkcji możliwa była dopiero po kilkukrotnej rozbiórce podmiejskich wiosek.

Słowa kluczowe: historia miast, urbanistyka Śląska w średniowieczu

Rafał Eysymontt

Natürliche und anthropogene Barrieren in der räumlichen Entwicklung einer mittelalterlichen und neuzeitlichen Stadt in Schlesien Eine kartographische Analyse

Zusammenfassung

Die offensichtliche Grenze einer mittelalterlichen Stadt war ihre Stadtmauer und bei einer neuzeitlichen Stadt – eine ringsherum verlaufende Bastionsbefestigung. Dabei wirft sich die Frage auf, wodurch der Verlauf dieser Grenze bedingt war. Hier handelt es sich sowohl um natürliche Gegebenheiten (Flusslauf, Lage von Seen und Teichen, Struktur des Geländes) als auch um anthropogene Faktoren, die sich beispielsweise aus dem Vorhandensein von fruchtbarem Ackerland oder Dörfern bzw. bevölkerungsreichen Vorstädten in unmittelbarer Nähe der mittelalterlichen und neuzeitlichen Stadt ergeben. Dieses Phänomen wird manchmal durch neuzeitliche Stadtbeschreibungen (z.B. von Bartłomiej Stein für Breslau, von Friderico Lucae für Wohlau), häufiger jedoch durch historisches Kartenmaterial und gelegentlich durch Ergebnisse archäologischer Forschungen veranschaulicht. Der vermutete Verlauf der Gewässer bietet manchmal, wie in Neumarkt in Schlesien, eine Grundlage für die Rekonstruktion des ursprünglichen funktionalen Aufbaus der Stadt. Nicht weniger erwähnenswert sind die räumlichen Strukturen der Städte, die sich am Verlauf eines Flusses orientieren (Beuthen an der Oder, Crossen an der Oder).

Die Stadtstruktur wurde auch durch ihre Lage in den Vorgebirgsgebieten bestimmt. Es ist leicht zu erkennen, wie dieser Faktor die räumliche Entwicklung von Orten wie Bolkenhain oder Habelschwerdt in der Grafschaft Glatz beeinflusste. Die gebirgige Lage war für Stadtgründer einerseits eine Erschwernis, andererseits eine Möglichkeit, das Stadtbild eindrucksvoller zu gestalten.

Ein gewisses Hemmnis für die Entwicklung der Vororte könnte auch, wie im Falle Breslaus, die intensive Nutzung von Vorstadtdörfern dargestellt haben, insbesondere südlich der Stadtgrenzen. Dies führte dazu, dass sich das Gebiet lange Zeit nicht zu einem Vorort entwickeln konnte. Anders verhielt es sich nördlich des Stadtzentrums, wo bereits zu Beginn des 18. Jahrhunderts ein Straßennetz angelegt wurde.

Noch ein anderes Phänomen lässt sich in Bezug auf die intensiv bewirtschafteten Vororte von Kanth und Hirschberg beobachten. Sie schwächten die Verteidigungsfunktionen der genannten Städte. In Brieg war die Aufrechterhaltung dieser Funktion erst möglich, nachdem die Vorstadtdörfer mehrmals abgerissen worden waren.

Schlüsselwörter: Stadtgeschichte, Stadtplanung in Schlesien im Mittelalter